

Sažetak

I Uvod

Cilj ovog teksta je da predstavi preliminarne rezultate **Studije izvodljivosti o mogućnostima razvoja visokog obrazovanja na području opština Preševo i Bujanovac, na jugu Srbije**. Razvoj visokog obrazovanja u ovim opštinama motivisan je potrebom da se albanskoj zajednici omogući školovanje na maternjem jeziku. Istovremeno, motivisan je i željom da se podigne ukupan nivo obrazovanosti stanovništva, koji je preduslov ekonomskog razvoja regije i uspješne saradnje i integracije etničkih grupa - Albanaca, Roma i Srba. Akademske 2009/10. godine u Medveđi je počela da radi visokoškolska jedinica Univerziteta u Nišu sa nastavom na srpskom i albanskom jeziku. Otvaranje dvojezičnih programa osnovnih akademskih studija (prava i ekonomije) u Medveđi pokazalo je da postoji niz otvorenih pitanja, u vezi sa visokim obrazovanjem za pripadnike albanske nacionalne manjine na jugu Srbije. Stoga se Koordinaciono telo Vlade Republike Srbije za opštine Preševo, Bujanovac i Medveđa (u daljem tekstu Koordinaciono telo), koje je u saradnji sa Ministarstvom prosvete omogućilo otvaranje visokoškolskih institucija u Medveđi, odlučilo za drugačiji pristup u rešavanju pitanja visokog školstva za opštine Bujanovac i Preševo. U konsultacijama sa predstavnicima Ministarstva prosvete, čija podrška je veoma značajna za realizaciju ovog projekta, zaključeno je da analiza treba da obuhvati zainteresovane strane, buduće partnere, kao i pozitivne primere visokog obrazovanja nacionalnih manjina u regionu. Imajući u vidu da Koordinaciono telo nema kapacitete za ovako zahtevno i obuhvatno istraživanje, odlučeno je da se izrada analize poveri nevladinim organizacijama sa višegodišnjim iskustvom u ovoj oblasti.

Projekat „Reforma obrazovne politike na jugu Srbije“, u saradnji sa Koordinacionim telom, napisali su predstavnici **Centra za nenasilni otpor** (u daljem tekstu CNO), nevladine organizacije iz Beograda koja godinama realizuje projekte na jugu Srbije i radila je brojne analize. Fond za otvoreno društvo (u daljem tekstu FOD) podržao je projekat i finansirao izvođenje istraživanja sa 2.070.000 dinara, što je omogućilo početak rada na Studiji izvodljivosti. Imajući u vidu da Studija podrazumeva analizu mogućnosti razvoja visokog obrazovanja, što podleže kompleksnoj pravnoj regulaciji i procedurama specifičnim za obrazovni sistem, ukazala se potreba da u projekat bude uključena organizacija sa iskustvom i stručnjacima za obrazovni sistem Srbije. CNO je, stoga, kao nosioca stručnog dela studije angažovao Centar za obrazovne politike (u daljem tekstu COP). Istraživački tim COP-a formiran je u avgustu 2009. godine, a sačinjavali su ga **Jana Bačević** (koordinatorka istraživačkog tima), **Ivana Božić**, **Vanja Ivošević**, **Marija Mitrović**, **Ivan Rajković**, **Jasmina Selmanović** i **Tajana Brkanović (CNO)**. **Mihajlo Babin** i **Iskra Maksimović** sa Fakulteta za ekonomiju, finansije i administraciju Univerziteta Singidunum u Beogradu (u daljem tekstu FEFA), učestvovali su u izradi ekonomskih i finansijskih aspekata analize. Studije slučaja vezane za rešenja visokog obrazovanja za manjine u Crnoj Gori, Makedoniji i Vojvodini izveli su **Tajana Brkanović (CNO)**, **Tanja Ivošević**, **Ivana Stanojev (CNO)** i **Norbert Šabić (COP)**. Za CNO, koordinator projekta bio je **Slobodan Bošković**, a asistentkinja **Ivana Stanojev**. Za nesmetan i kvalitetan istraživački rad u opštinama Preševo i Bujanovac pobrinuli su se lokalni koordinatori **Rahim Saljihu** i **Predrag Belej**, kao i **Gazmend Seljmani**. Stvarajući tim koji će na najbolji način uključiti sve partnere, CNO, COP i Koordinaciono telo su se za pomoć obratili misiji OEBS-a u Srbiji i kancelariji visokog predstavnika za nacionalne manjine, sa sedištem u Hagu. Visoki komesar za nacionalne manjine Knut Volebek podržao je studiju u vidu pružanja ekspertize (stručnog mišljenja) i angažovao konsultanta Sebastijana Dvoržaka (**Sebastian Dworack**) da pomogne timu za izradu studije. Recenziju studije uradila je Paola Petrić, a jezičku redakciju i lekturu Ana Luković. Kao predstavnica Koordinacionog tela u izradi studije je učestvovala Danijela Nenadić.

Studija koja je pred vama rezultat je istinske saradnje i partnerstva nevladinog sektora, državnih institucija i predstavnika međunarodne zajednice.

Dve članice istraživačkog tima, predstavnici Centra za nenasilni otpor i OEBS-a preliminarno su posetili Preševo, Bujanovac i Medveđu u septembru 2009. godine, a terenska istraživanja u ovim opštinama, kao i delovi istraživanja u Beogradu, obavljani su tokom oktobra i novembra. Terensko istraživanje uključivalo je dubinske intervju (razgovore) sa ključnim akterima u procesu razvoja visokog obrazovanja za nacionalne manjine na jugu Srbije: sa predstavnicima Vlade Srbije, Ministarstva prosvete i Koordinacionog tela; sa predstavnicima lokalnih zajednica; sa predstavnicima građanskog društva; sa predstavnicima međunarodnih organizacija i predstavnicima akademske zajednice (visokoškolskih institucija). Pored intervju, organizovane su fokus grupe sa učenicima srednjih škola na teritoriji Preševa i Bujanovca, njihovim roditeljima, kao i sa grupama privrednika.

Drugi deo istraživanja obuhvatio je studije slučaja u Vojvodini, Crnoj Gori i Makedoniji. Studije slučaja daju pregled okvira obrazovanja na jezicima nacionalnih manjina i analiziraju na koji način su primenjena rešenja doprinela rešavanju problema obrazovanja i integracije manjina, kao i izgradnji odnosa unutar etnički raznolikog društva. Studije slučaja zasnovane su na prikupljanju postojećih informacija i analiza, kao i na intervjuima sa ključnim akterima, koji su obavljani na terenu u januaru i februaru 2010. godine.

Realizacija studija slučaja ne bi bila moguća bez podrške Odeljenja za međunarodni razvoj (Department for International Development – DfID) Ujedinjenog Kraljevstva, kojem ovom prilikom izražavamo zahvalnost. Izvođenje studije značajno je pomogao i Balkanski fond za demokratiju (Balkan Trust for Democracy – BTD).

II Teorijsko-metodološki okvir i opis istraživanja

Istraživački tim odlučio se za kvalitativni pristup koji podrazumeva određenu vrstu **etnografije**, odnosno produžene boravke istraživačkog tima na terenu i „dubinsko intervjuisanje“ različitih predstavnika lokalne zajednice i drugih važnih aktera. Takva metodologija odabrana je, jer istraživački tim nije želeo da studija rezultira jednim i neopozivim rešenjem, koje bi kasnije bilo „nametnuto“. Naprotiv, želja je bila da se sakupe i analiziraju problemi, mišljenja i stavovi aktera, a da se zatim, na osnovu tih rezultata, opišu različiti modeli razvoja visokog obrazovanja na jezicima nacionalnih manjina na jugu Srbije.

Najveći deo istraživanja obavljen je u oktobru i novembru 2009. godine, tokom terenskih poseta Preševu, Bujanovcu, Medveđi i Nišu. Uključujući i preliminarnu posetu, istraživački tim je ovo područje posetio šest puta, a na terenu je proveo dvadeset dana. Obavljeni su razgovori sa više od sto sagovornika, a primenjene su dve tehnike: intervju i fokus grupe. Većina ispitaničkih grupa je intervjuisana, dok su fokus grupe primenjivane kada je bilo važno ispitati ili saznati stavove što većeg broja pripadnika određene grupe (u slučaju učenika srednjih škola i gimnazija, njihovih roditelja, studenata u Medveđi ili u slučaju privrednika). U intervjuisanju je korišćena tehnika **dubinskog intervju**. To znači da su razgovori vođeni na osnovu okvirnog upitnika, ali s ciljem da se sagovornicima omogući da slobodno iznose stavove, mišljenja i uverenja kako bi intervju imali što „prirodniji“ tok.

Intervjui na terenu mogu se podeliti u tri grupe: u jednoj su oni vođeni u Beogradu - sa predstavnicima Vlade Srbije i drugim učesnicima u donošenju odluka; u drugoj su intervjui vođeni sa osobljem Univerziteta u Nišu (u Nišu i u Medveđi) i sa studentima u Medveđi; i u trećoj su intervjui vođeni tokom istraživačkih poseta Preševu i Bujanovcu.

Definisane su tri grupe ispitaničkih odgovora: problemi, rešenja i stavovi. Predlozi za rešenje visokog obrazovanja izdvojeni su i korišćeni kao osnova za izradu mogućih rešenja visokog obrazovanja u Preševu i Bujanovcu. Važno je napomenuti da ovde dati odgovori predstavljaju presek najvažnijih i najčešćih elemenata, dok je detaljniji opis sadržan u celokupnom tekstu Studije.

III Analiza rezultata

Gotovo svi ispitanici saglasni su da su glavni *problemi* u opštinama Preševo, Bujanovac i Medveđa **ekonomske prirode**. Među prvima je nizak stupanj privredne i ekonomske razvijenosti opština i, sa njim povezana, visoka nezaposlenost. Ova dva problema uzrokuju „odliv mozgova“ prema razvijenijim delovima regiona, Srbije ili susednih zemalja.

Nedostatak visokog obrazovanja na albanskom jeziku, takođe, identifikovan je kao sastavni deo ovog problema. Naime, pošto nemaju mogućnosti da visoko obrazovanje steknu na maternjem jeziku, neki pripadnici albanske zajednice ostaju sa nižim kvalifikacijama (a time i manjom mogućnošću zaposlenja), a mnogi mladi visoko obrazovanje stiču u univerzitetskim centrima gde ono postoji na albanskom – u Tetovu, Prištini ili Tirani. Ispitanici navode da mnogi mladi i po završetku studija ostaju u tim centrima, kako zbog veće mogućnosti zaposlenja tako i što imaju problema sa nostrifikacijom diploma u Srbiji, naročito onih koje imaju kosovski pečat.

Mnogi ispitanici dotiču se i problema vezanih za **međunacionalne odnose**, prvenstveno između pripadnika srpske i albanske zajednice. Mada su saglasni da nema konflikta, ispitanici često ističu da je to usled odvojenosti ovih zajednica, u životu uopšte, kao i u obrazovanju. Time je odvojeno školovanje istaknuto kao jedan od glavnih problema.

Shodno temi studije ali i identifikovanim problemima, ispitanici su uglavnom saglasni da je **razvoj visokog obrazovanja na albanskom jeziku u opštinama Preševo i Bujanovac** najvažnije *rešenje*. Često pominju da je važno obezbediti podršku države u finansiranju ovog oblika obrazovanja, pošto mnogi građani ne bi mogli da plaćaju studije (nizak standard, visoka stopa nezaposlenosti...). Pretpostavlja se da će razvoj visokog obrazovanja na albanskom jeziku pripadnicima ove zajednice omogućiti da studiraju besplatno, kao i da lakše dođu do posla i integrišu se u tržište rada Republike Srbije.

Mnogi ističu i važnost **ulaganja u ekonomski razvoj**, naglašavajući da obrazovanje, po sebi, neće pokrenuti privredu. Ispitanici podvlače važnost uloge države u razvoju Preševa, Bujanovca i Medveđe, ne samo u razvoju visokog obrazovanja, već i kroz obuhvatnu strategiju poboljšanja uslova života ljudi u ovom delu Srbije.

Kada su *stavovi* ispitanika u pitanju, najveći deo odnosio se na njihovu percepciju međunacionalnih odnosa i na sopstvene pozicije u odnosu na socio-ekonomski kontekst. U prvom ključu, važno je napomenuti da većina ispitanika ističe da među etničkim zajednicama (Albancima, Romima i Srbima) nema konflikta, ali ni naročito razvijene komunikacije. Važno u kontekstu studije jeste da gotovo svi ispitanici misle da je **potreban veći stepen integracije**, nezavisno od toga kakva su im lična opredeljenja, da li su iskazali etničku distancu i da li odvojenost zajednica pripisuju „urođenim“ karakteristikama ijedne od njih. Ispitanici su saglasni i da bi razvoj visokog obrazovanja za pripadnike svih zajednica bio dobar korak ka intergradaciji.

Ovo nam skreće pažnju na važnost koju ispitanici pridaju javnim politikama, u kontekstu ekonomske i socijalne slike regiona, kako u sadašnjosti tako i u budućnosti. Međutim, treba napomenuti da je uglavnom negativna percepcija ispitanika kad je reč o njihovoj poziciji u socio-ekonomskom kontekstu. Ispitanici vide Preševu i Bujanovac kao oblasti u kojima nema mnogo nade za razvoj i mnogi mladi ljudi imaju planove da odu. Ovo, takođe, potvrđuje potrebu za razvojem visokog obrazovanja zbog mogućnosti sticanja kvalifikacija, a time i veće mogućnosti zaposlenja i zarade, kao i zbog razvoja svesti - kod mladih ali i starijih ljudi - da mogu dodatno da uče i razvijaju svoje sposobnosti. Ovaj aspekt važan je i zbog poboljšanja ekonomskih i opštih uslova života i zbog mogućnosti da građani Preševa i Bujanovca u potpunosti učestvuju u društvenom životu i donošenju odluka, na lokalnom nivou i na nivou države i regiona.

IV Moguća rešenja za razvoj visokog obrazovanja

Važno je napomenuti da je mali broj ispitanika razumeo kompletan koncept razvoja visokog obrazovanja. Najčešće su predlagali vrstu studijskog programa, jezik ili, u nekim slučajevima, tip institucije. U daljem tekstu su prvo izložene pomenute opcije, a zatim su analizirane u okviru kategorija. Na kraju, istaknute su osnovne preporuke. Različiti aspekti rešenja su često preklapljeni u praksi, pa nije moguće, a ni poželjno, odvajati ih ni u analizi. Ova klasifikacija je važna za razvoj praktičnih rešenja zato što ukazuje da svako ponuđeno rešenje ima dobre i loše strane, odnosno da je nemoguće identifikovati *jedno idealno* rešenje.

1. Stepeni studija

Među institucijama i među ispitanicima preovlađuje stav da visoko obrazovanje u Preševu i Bujanovcu treba da bude razvijano prvenstveno na nivou **studija prvog stepena (osnovnih studija)**. Preovlađuje mišljenje da treba razvijati osnovne akademske a ne strukovne studije, ali je moguće da, osim što akademske studije imaju veći prestiž, takvo mišljenje proizlazi i iz činjenice da mnogi ispitanici ne znaju tačnu razliku između ova dva tipa studija. Sigurno je samo da se studije drugog i trećeg stepena gotovo uopšte ne pominju.

Iz perspektive dugotrajnog razvoja obrazovanja, društvene integracije, ekonomije, kao i reforme obrazovanja u okviru Bolonjskog procesa, potrebno je, međutim, misliti i o daljem usavršavanju studenata. Pod tim se prvenstveno misli na studije drugog stepena, koje bi eventualno bile dugoročno razvijane u ovim opštinama ili bi se talentovanim studentima omogućio nastavak studija u univerzitetskim centrima u zemlji i inostranstvu. Ovo ne mora nužno da bude integralni deo razvoja visokog obrazovanja na jugu Srbije u ovom trenutku, ali je dalje usavršavanje važno uzeti u obzir, jer je neophodno za dugotrajnu razvojnu perspektivu.

2. Institucionalni okvir

2a. Osnivač

Zakon o visokom obrazovanju predviđa da osnivač visokoškolske institucije može biti „Republika, pravno ili fizičko lice, u skladu sa zakonom“ (Zakon o visokom obrazovanju, član 40). U prvom slučaju, odluku o osnivanju donosi Vlada Republike Srbije. Tokom istraživanja, neki ispitanici pominjali su i mogućnost da osnivač bude fizičko ili pravno lice (moguće visokoškolske institucije iz inostranstva). Mada i ta mogućnost postoji, važno je napomenuti da **razvoj visokog obrazovanja u okviru institucija čiji je osnivač Republika** nosi mnoge prednosti. Ključna razlika u odnosu na osnivača jeste mehanizam finansiranja. Visokoškolskim ustanovama čiji je osnivač, Republika obezbeđuje sredstva za niz stavki, uključujući i materijalne troškove, tekuće i investiciono održavanje, plate zaposlenih, kao i određeni broj budžetskih mesta za studente. Obim finansiranja reguliše se posebnim podzakonskim

odredbama. Pitanje finansiranja od velike je važnosti budućim studentima i njihovim roditeljima. Uzevši u obzir stope nezaposlenosti i siromaštva u regionu, gotovo je sigurno da bi jako mali broj studenata (ili njihovih roditelja) bio u mogućnosti da finansira studije, a to su potvrdili i ispitanici u intervjuima. Iz tog razloga, rešenje koje podrazumeva razvoj visokog obrazovanja u okviru institucija čiji je osnivač Republika ima velike prednosti, jer podrazumeva finansiranje određenog broja studenata iz budžeta, što visoko obrazovanje čini dostupnim onima koji ne bi mogli da ga plaćaju.

Pored dovoljnog broja budžetskih mesta, važno je i da bude razvijen sistem podrške **studentskom standardu**. To podrazumeva postojanje **studentskih kredita** i **stipendija** (koje postoje na nivou Republike, a pod jednakim uslovima bi bile dostupne i studentima iz Preševa i Bujanovca), ali i mogućnost dugoročnog razvoja drugih oblika podrške, poput studentskih restorana (menzi), povlastica za prevoz (naročito između Bujanovca i Preševa) i sl. Pitanje finansijske podrške studentima od velike je važnosti za osiguravanje mogućnosti jednakog pristupa visokom obrazovanju, nezavisno od pojedinačne materijalne situacije. U tom smislu, potrebno je razmotriti pitanja dodatnih fondova, stipendija ili kredita, koji bi bili dostupni i studentima iz marginalizovanih i osetljivih grupa, a ne samo onima koji pokazuju odlične rezultate u prethodnom školovanju. Saradnja lokalnih i državnih vlasti u razvoju podrške studentima od izuzetne je važnosti.

2b. Tip institucije

Zakon o visokom obrazovanju (član 32.) predviđa da delatnost visokog obrazovanja mogu obavljati sledeće visokoškolske ustanove: univerzitet; fakultet, odnosno umetnička akademija u sastavu univerziteta; akademija strukovnih studija; visoka škola i visoka škola strukovnih studija. Iz perspektive obrazovanja, tip institucije na kojoj će se razvijati visoko obrazovanje u regionu ima različite implikacije.

Univerzitet, osim što ima najveći prestiž, podrazumeva i najveći stupanj autonomije u razvoju studijskih i nastavnih planova i programa (kurikuluma), kao i u odabiru nastavnog kadra. Osnivanje univerziteta podrazumeva da tu odluku donese Vlada Republike Srbije. Osim toga, potrebno je da univerzitet uspešno prođe proces dobijanja dozvole za rad, koji podrazumeva akreditaciju i univerziteta i studijskih programa, u skladu sa procedurom propisanom Zakonom o visokom obrazovanju. Takođe, Zakon o visokom obrazovanju podrazumeva da univerzitet mora da ima studije iz bar tri naučna polja i to na svim nivoima akademskih studija: osnovne, diplomske akademske-master i doktorske studije. Može se zaključiti da unutar trenutno raspoloživih kapaciteta za razvoj visokoobrazovne strukture i kadra, otvaranje univerziteta ne bi bilo jednostavno izvodljivo u kratkom ili srednjem roku.

Sledeća institucionalna opcija je fakultet ili više fakulteta. Otvaranje fakulteta podrazumeva da ga osnuje već postojeći univerzitet, s obzirom da Zakon o visokom obrazovanju ne dopušta osnivanje fakulteta kao samostalnih visokoškolskih institucija. Postojeći univerziteti morali bi da podnesu zahtev za dopunu dozvole za rad, kao i da prođu proces akreditacije novih fakulteta i studijskih programa, u skladu sa procedurom propisanom Zakonom o visokom obrazovanju. U obrazovnom smislu, ovo rešenje imalo bi određene prednosti, pošto bi omogućilo koncentraciju i veću posvećenost predavačkog kadra, koji bi bio prvenstveno angažovan na toj instituciji.

Visokoškolska ustanova može osnovati visokoškolsku jedinicu izvan svog sedišta, bez svojstva pravnog lica. Visokoškolska jedinica sprovodi studijske programe izvan sedišta, ali u organizaciji i unutar uprave fakulteta u okviru kog je osnovana, odnosno univerziteta, u slučaju interdisciplinarnih studija. Pošto donese odluku o osnivanju visokoškolske jedinice izvan svog

sedišta, visokoškolska ustanova podnosi zahtev za dopunu dozvole za rad i akreditaciju programa, u skladu sa procedurom propisanom Zakonom o visokom obrazovanju.

Otvaranje visokih škola, odnosno visokih škola strukovnih studija, takođe, podrazumeva proces izdavanja dozvole za rad i proces akreditacije. Mada njihov osnivač ne mora da bude univerzitet, kao samostalne visokoškolske institucije one podležu istoj regulativi. To znači da otvaranju treba da prethodi pribavljanje dozvole za rad i proces akreditacije. S druge strane, društveni, odnosno kulturološki aspekt igra važnu ulogu u tome kako se ispitanici odnose prema ovim institucijama. Ove institucije se doživljavaju kao „niže“ po statusu od fakulteta, uglavnom zato što je većina ispitanika upućena u sistem obrazovanja u kojem su one, kao „više“ škole, zapravo imale niži status i po pravilu vodile u manje cenjena i lošije plaćena zanimanja. Iako trenutna definicija visokih, odnosno visokih škola strukovnih studija, omogućuje prolaznost ka određenim oblicima daljeg usavršavanja (specijalističke studije), ona je i dalje ograničena.

U socijalnom smislu, verovatno je da bi otvaranje univerziteta najviše imponovalo lokalnom stanovništvu, naročito onom albanske nacionalnosti. Fakulteti kao institucije su sledeći na listi prestiža. Međutim, deluje kao da većina lokalnih aktera ne zna tačnu razliku između fakulteta i visokoškolskih jedinica bez statusa pravnog lica (što se može videti iz uobičajenog pominjanja „fakulteta“ u Medveđi, gde je, zapravo, otvorena visokoškolska jedinica bez statusa pravnog lica). Bitno je napomenuti da visokoškolske jedinice bez statusa pravnog lica funkcionišu, finansijski, upravno i administrativno, u sklopu visokoškolske ustanove i/ili fakulteta koji je osnivač.

Proces razvoja mogućnosti za visoko obrazovanje na jugu Srbije, bez obzira na tip institucije za koju se zainteresovane strane odluče, pretpostavlja proces dobijanja dozvole za rad i proces akreditacije, u skladu s procedurama i standardima propisanim Zakonom o visokom obrazovanju i podzakonskim aktima. Oba procesa zahtevaju pažljivu pripremu potrebne dokumentacije, za šta je potreban određeni vremenski period.

3. Studijski programi

Prema razlozima, odnosno obrazloženjima koja su nudili ispitanici, predloženi studijski programi mogu se podeliti u tri grupe: **opšti, primenljivi i razvojni**.

U prvu grupu („**opšti**“) spadaju studijski programi iz oblasti za koje ispitanici misle da nude najširi spektar zaposlenja. To su oblasti prava, ekonomije, bankarstva odnosno finansija, menadžmenta i, donekle, informatike. Ispitanici imaju osećaj da je sa tim obrazovnim profilima najlakše naći posao, verovatno jer pružaju najopštija znanja i kompetencije. Takođe, to su profili koji mogu biti „upotrebljivi“, u regionu, ako privreda počne da se razvija, ali i upotrebljivi u drugim delovima zemlje. Uspešan razvoj studijskog programa u oblasti prava mogao bi da pomogne višejezičnost u državnoj upravi i omogući lakšu komunikaciju prilikom pravnih procesa. Naravno, treba napomenuti da bavljenje pravom u Srbiji zahteva odlično poznavanje srpskog jezika, dok bavljenje pravom u nekoj drugoj zemlji podrazumeva i odlično poznavanje pravnog sistema te zemlje. U tom smislu, fokus na studije prava u višejezičnoj sredini podrazumevao bi razvoj znanja, veština i sposobnosti (kompetencija) na srpskom jeziku.

Druga grupa studijskih programa nazvana je „**primenljivim**“ zato što su to zanimanja, znanja i kompetencije koje bi mogle direktno da budu upotrebljene na tržištu rada u Preševu i Bujanovcu. U ovu grupu spadaju medicinski, učiteljski, ali i studijski programi koji bi omogućili znanje ili prevođenje između albanskog i srpskog jezika.

Uzevši u obzir da je sistem zdravstvene zaštite javan, a da je standard većine stanovnika Preševa i Bujanovca takav da ne mogu da koriste usluge privatnih lekara, razvoj studijskih programa iz oblasti medicine doprineo bi poboljšanju odnosa i izgradnji poverenja u državu i javne službe. Međutim, studije medicine su skupe, a podrazumevaju i infrastrukturu (laboratorije, oprema) koja trenutno ne postoji ni u Preševu ni u Bujanovcu. Mogući model za razmatranje jeste otvaranje studija medicine, na kojima bi studenti samo prvu godinu pohađali u Preševu ili Bujanovcu, a ostatak u sklopu univerzitetskih centara u Srbiji. Ovakav model podrazumevao bi da za prvu godinu bude razrađen poseban program, uz mehanizam za prevazilaženje jezičkih prepreka, osiguravanje posebnih budžetskih mesta za studente i finansijsku podršku za one koji bi studije nastavili u drugim univerzitetskim centrima. Iako bi ovakvo rešenje bilo dobro za integraciju u obrazovni i profesionalni sistem Republike Srbije, ono bi zahtevalo sistemsko rešavanje prepreka za studiranje van Preševa i Bujanovca – prvenstveno finansijskih, ali i bezbednosnih, koje mnogi pripadnici albanske zajednice vezuju za ideju studiranja u gradovima gde predstavljaju manjinu.

Učiteljski profili uglavnom su utemeljeni na uviđanju ispitanika da nedostaje kvalifikovan nastavni kadar, prvenstveno za nastavu na albanskom, ali i na srpskom jeziku (gotovo svi ispitanici, nezavisno od nacionalne pripadnosti, istakli su odsustvo kvalifikovanih kadrova za nastavu srpskog jezika i književnosti, a to potvrđuju i podaci Nacionalne službe za zapošljavanje). Nije potrebno posebno napominjati da ovo dodatno otežava komunikaciju, za koju je preduslov da barem jedna grupa tečno vlada jezikom druge. U ovom smislu, bilo bi poželjno razvijati i programe za obrazovanje nastavnika na romskom jeziku, pa zatim i za predmete kao što su romska kultura i dr.

Značaj kompetencija nastavnika je, naravno, neprocenjiv. Razvoj studijskih programa za učitelje (i vaspitače) važan je ne samo radi „popunjavanja“ radnih mesta, već i zbog razvoja kompetencija koje će pomagati uspešno formiranje novih generacija. Takođe, treba voditi računa o mogućem brzom popunjavanju postojećih radnih mesta, kao što je bio slučaj u Crnoj Gori. Moguće rešenje bilo bi da, nakon diplomskih akademskih studija, budu razvijeni i programi za licenciranje i usavršavanje učitelja i nastavnika. Na ovaj način bi se nastavnom kadru obezbedila (sada i obavezujuća) mogućnost usavršavanja tokom karijere, a istovremeno i održivost programa.

Kada je u pitanju učenje ili prevođenje između albanskog i srpskog jezika, jasno je da postoji velika potreba za obrazovanim ljudima koji mogu da koriste oba jezika. Oba profila su važna i sigurno bi doprinela ne samo jezičkim kompetencijama, već i razvoju identiteta zajednica, ali treba voditi računa da je znanje oba jezika u ovom regionu prvenstveno shvaćeno, bar za sada, kao sredstvo (za povećavanje efikasnosti lokalne administracije i drugih javnih službi, najčešće) a ne kao cilj po sebi. U tom smislu, integrisanje nastave oba jezika u okvir drugih studijskih programa predstavljalo bi dobar i koristan prvi korak. Studije usmerene specifično na kompetencije u oba jezika mogle bi se razvijati paralelno, ali je vrlo važno obezbediti zapošljivost diplomiranih studenata u različitim sferama.

Konačno, poslednja grupa studijskih programa nazvana je **razvojnim**. U nju spadaju tehnički, mašinski, građevinski, poljoprivredni, tehnološki (prehrambena tehnologija), ugostiteljski i turistički programi. Ove oblasti ispitanici prepoznaju kao oblasti koje imaju potencijal da razviju privredu ovog kraja, bilo da je reč o generičkim kompetencijama (tehnika, mašinstvo, građevina) koje pružaju široko primenljiva znanja, bilo da je reč o razvoju potencijala koje ispitanici prepoznaju kao specifične prednosti Preševa i Bujanovca (turizam, ugostiteljstvo, privreda, prehrambena tehnologija). Ovi programi su veoma važni, jer ih i ispitanici prepoznaju kao pokretač privrednog razvoja regiona, koji bi mogao da doprinese rastu zaposlenosti i opšteg standarda. Međutim, oni zahtevaju pažljivo planiranje, uz jako partnerstvo sa privredom: svi

navedeni programi zahtevaju praksu i pretpostavlja se da treba da vode ka primenljivim znanjima. Stoga je ovakve profile potrebno razvijati u partnerstvu sa regionalnom privredom - velikim, malim i srednjim preduzećima.

Može se zaključiti da izbor oblasti iz kojih će biti razvijani studijski programi u Preševu i Bujanovcu treba da se rukovodi željama budućih studenata, mogućnostima zaposlenja koje nude određene profesije (u smislu potražnje na tržištu rada), kao i mogućnostima da pokrenu ekonomski i privredni razvoj. U tom smislu, kao najvažniji istakli su se pravni, ekonomski, učiteljski i tehnološki (prehrambeni) ili mašinski profili. Dodatno, pokazalo se da u gotovo svim oblastima postoji potreba za kvalifikovanim kadrom koji vlada i srpskim i albanskim, a, po mogućstvu, i engleskim ili drugim stranim jezikom.

4. Ciljna grupa

4a. Ciljna grupa

Vrlo je važno skrenuti pažnju da je, posebno na početku terenskog istraživanja, preovlađujuća socijalna percepcija među ispitanicima bila da je projekat otvaranja visokoškolske institucije u Preševu i Bujanovcu namenjen prvenstveno pripadnicima albanske zajednice. Međutim, postojanje obrazovnog programa koji je namenjen isključivo pripadnicima nekih grupa ne doprinosi društvenoj koheziji ni integraciji. Visoko obrazovanje u Preševu i Bujanovcu treba da bude namenjeno svima, nezavisno od njihove nacionalne ili druge pripadnosti i treba se postarati da bude i dostupno svima. Glavne izazove u ovom smislu predstavljaju organizacija nastave, jezik, nastavni kadar i udžbenici.

4b. Jezik nastave

Kada je reč o jeziku na kom se izvodi nastava, ako prihvatimo argumentaciju protiv organizovanja nastave na samo jednom jeziku (bilo na albanskom, bilo na srpskom), treba razmotriti rešenja za nastavu na oba jezika, uz moguće postojanje romskog kao trećeg. Uglavnom se navode dva rešenja: jedno podrazumeva odvojena odeljenja sa nastavom na svakom jeziku, a drugo simultani prevod sa jednog jezika na drugi.

Prvo rešenje podrazumeva da se nastava za studente odvija paralelno na srpskom i albanskom jeziku, a da studenti imaju neka predavanja ili aktivnosti zajedno. Mada je ovo želja većine ispitanika i studentima omogućuje jednostavnije praćenje nastave, organizacija ovakve nastave nije bez problema. Jezičke kompetencije univerzitetskih profesora ukazuju da bi, u tom slučaju, jedna grupa predavača držala nastavu na albanskom, a druga na srpskom jeziku. Ovo bi verovatno otvorilo probleme u vezi sa koordinacijom studijskih programa, odnosno nastavnih sadržaja, kao i metoda ispitivanja i ocenjivanja.

U sklopu ovog rešenja, neki ispitanici predlagali su da „zajednički“ časovi za studente iz obe zajednice budu na engleskom jeziku. U obrazovnom smislu, ovo bi bilo odlično rešenje, zato što bi studente učinilo sposobnim da, osim na maternjem, nastavu prate i na engleskom jeziku. Međutim, ono postavlja još veće organizacione zahteve, koji se tiču sposobnosti predavača da drže nastavu na engleskom jeziku.

Svakako bi bilo važno, a takvo je i mišljenje ispitanika, da razvoj visokog obrazovanja podrazumeva i, makar fakultativno, učenje drugog jezika zajednice. Kada je reč o srpskom jeziku, njegovo poznavanje, bar na nivou formalne komunikacije, neophodan je uslov za integraciju stanovnika albanske nacionalnosti u širi okvir Republike Srbije. S druge strane, stanovnici srpske nacionalnosti vrlo retko vladaju albanskim jezikom. Sigurno je da bi poznavanje oba jezika imalo pozitivne posledice na interakciju i komunikaciju pripadnika svih

zajednica. Visoko obrazovanje jeste mesto gde ovo može da se pretvori u praksu. Moguće je da nastava drugog jezika bude ne samo fakultativna, već i obavezna. Istovremeno, moguće je razvijati zajedničke "grupe za učenje" studenata koji govore srpski i engleski jezik, u kojima bi jedni drugima pomagali u učenju drugog jezika (ovakve neformalne grupe su praksa na mnogim univerzitetima u inostranstvu). Na određenim studijskim programima, moglo bi da bude organizovano i učenje romskog jezika. U kombinaciji sa nastavom engleskog jezika, ovaj model mogao bi da omogući studentima da nakon završenih studija steknu znanje najmanje tri jezika, što bi svakako predstavljalo prednost pri zapošljavanju.

Rešenje koje podrazumeva simultano prevođenje sa jednog jezika na drugi, mada može da bude privremeno, ipak ostavlja mnoge probleme. Prvi veliki problem je kvalitet prevoda. Simultano prevođenje zahteva odlično poznavanje oba jezika (onog sa kog se prevodi i onog na koji se prevodi), ali i upoznatost sa stručnom terminologijom i literaturom. Kao što se pokazalo u Medveđi, veoma je teško naći kadar koji je dovoljno osposobljen za ovaj zadatak, naročito uzevši u obzir da kvalitetno simultano prevođenje zahteva istovremeni rad makar dva prevodioca, bez obzira na kom jeziku bilo predavanje. Nekvalitetan prevod u dugom roku može nepovoljno da utiče na motivaciju studenata da pohađaju nastavu. Ukoliko bi se nastava odvijala paralelno na dva jezika, treba razmotriti određeni procenat zajedničkih predavanja (gde bi deo studenata slušao simultani prevod), uključujući i gostujuće predavače. U kombinaciji sa nastavom drugog jezika u okviru studijskog programa, ovo bi moglo da osposobi većinu studenata za slušanje predavanja, makar i samo nekih, na oba jezika.

Dakle, ključno je obezbediti svakoj zajednici mogućnost da sluša bar deo nastave na maternjem jeziku, ali i razvijati kod studenata znanje jezika drugih zajednica, kao i znanje engleskog. Ovo se može postići kroz organizaciju zajedničkih aktivnosti – kako akademskih (npr. predavanja gostujućih profesora, „grupe za učenje“), tako i drugih (sportska udruženja, klubovi, studentske organizacije itd).

4c. Nastavni kadar

Jezik na kom se izvodi nastava određuje i potrebe za nastavnim kadrom. U ovom slučaju to znači da bi bilo potrebno angažovanje kvalifikovanog kadra i za nastavu na albanskom i za nastavu na srpskom. Najočiglednije rešenje jeste da predavači kojima je maternji jezik srpski dolaze iz institucije (univerzitet, fakultet) koja organizuje studijski program. Međutim, jako je važno osigurati da nastavni kadar ima dovoljno vremena da posveti ovom studijskom programu, uključujući pripremu nastave, komunikaciju i konsultacije sa studentima. Jednostavno „preslikavanje“ nastavnih planova i programa sa neke druge institucije ostavilo bi loš utisak i delovalo demotivirajuće na studente, a da ne govorimo o nedovoljnoj posvećenosti predavača. U ovom kontekstu, naročito je važna uloga asistenata, odnosno saradnika u nastavi. Doktorski studenti, obično mladi ljudi, često imaju veću profesionalnu motivaciju za rad sa novim grupama studenata. S jedne strane, ovo bi za njih moglo da znači finansijske olakšice tokom doktorskih studija, a s druge strane bi doprinelo interakciji i komunikaciji studenata i nastavnog kadra.

Većina ispitanika pretpostavlja da neka vrsta kvalifikovanog kadra koji govori albanski postoji u Preševu, Medveđi i Bujanovcu. Ovo je, naravno, najlakša i najpovoljnija opcija, ali treba voditi računa o tome da nastava na univerzitetskom nivou, ipak, podrazumeva posedovanje makar doktorata. Moguće je angažovati mlade ljude iz Preševa i Bujanovca kao saradnike u nastavi. U idealnom slučaju, to bi bili ljudi koji su već na master ili doktorskim studijama (u Srbiji, na Kosovu, u Makedoniji ili Albaniji), ali moguće je i mladim diplomiranim studentima iz Preševa i Bujanovca ponuditi stipendije za poslediplomske studije, ako ostanu saradnici u nastavi na studijskim programima u Preševu i Bujanovcu. Ovo je uobičajeni model finansiranja poslediplomskih studija u inostranstvu, a odskora i na nekim univerzitetima u Srbiji.

Istovremeno, on ispunjava dve funkcije: obezbeđuje kvalifikovan mladi kadar za držanje nastave i razvija ljudski kapital u Preševu i Bujanovcu, pošto obezbeđuje visokokvalifikovanu radnu snagu. Saradnici u nastavi bi, naravno, mogli da postanu nastavnici sa punim radnim vremenom nakon završetka doktorskih studija.

Kad je reč o drugim mogućim predavačima na albanskom jeziku, ispitanici su uglavnom predlagali angažovanje stalnih ili gostujućih predavača sa Jugoistočno-evropskog univerziteta u Tetovu, Univerziteta u Tirani ili Univerziteta u Prištini. Tokom istraživanja, pojedini ispitanici su ukazali da neki predavači (naročito u Tetovu) imaju kompetencije za držanje nastave na albanskom i srpskom, ali i na engleskom jeziku, tako da ova opcija definitivno zavređuje dalje istraživanje. Trebalo bi se informisati da li ove institucije imaju evidenciju studenata koji su nedavno stekli doktorate na njihovim studijskim programima. Trendovi u obrazovanju ukazuju na to da će ovakvih mladih ljudi biti sve više, ali da neće nužno odmah moći da nađu posao, pa bi docentska pozicija na nekom od studijskih programa u Preševu ili Bujanovcu mogla za njih da predstavlja dobar početak, ali i „odskočnu dasku„ za dalju karijeru.

4d. Udžbenici

Usko povezano sa pitanjem jezika i kadra je i pitanje udžbenika i drugih nastavnih materijala. Ovo je naročito izraženo u percepcijama ispitanika da svaki profesor ima „svoj“ udžbenik. Mada ovakva rešenja dolaze u obzir u kratkotrajnoj perspektivi, u dugotrajnoj ona postavljaju ozbiljan problem paralelizma u nastavi. Ako jedna grupa studenata uči na jednom jeziku, sa jednim udžbenicima, jednim predavačima i jednim sistemom ocenjivanja, a druga sa drugim, veliko je pitanje u kakvoj su uopšte vezi ove dve grupe i zašto bi se to nazivalo jednim studijskim programom. Stoga, vremenom treba težiti što većem objedinjavanju nastavnih planova i programa (silabusa i kurikuluma), zajedničkim aktivnostima/predavanjima i razvijanju kompetencija studenata u oba jezika. U ovom procesu, neophodno je imati na umu kriterijume kvaliteta: studenti ne dobijaju mnogo korišćenjem nekvalitetnih, loše napisanih ili loše prevedenih udžbenika. **Osiguranje kvaliteta** u okviru organizacije studijskih programa, kurikuluma i nastavnog procesa od ključne je važnosti za uspeh ove inicijative.

5. Infrastrukturna pitanja

5a. Lokacija

Idealno rešenje bilo bi razvijati visoko obrazovanje i u Preševu i u Bujanovcu. Ne samo da bi ovo predupredilo mogući konflikt u vezi sa lokacijom, nego bi i doprinelo ujednačenijem ekonomskom razvoju. Međutim, čak i ako to ne bude slučaj, ova mesta nisu mnogo udaljena, tako da bi i studentima koji žive u jednom bilo jednostavno da studiraju u drugom mestu. Svakako, to bi podrazumevalo razvoj efikasnih prevoznih linija između dva mesta, prilagođenih potrebama i budžetu studenata.

5b. Zgrada

U uskoj vezi sa lokacijom je i zgrada u kojoj bi se odvijala nastava u okviru budućih studentskih programa. Slično stavovima vezanim za mesto, meštani su skloni da ističu prednosti lokalnih objekata. U društvenom i integracijskom smislu, svakako bi bilo najbolje razvijati visoko obrazovanje i u Preševu i u Bujanovcu i tako angažovati sve lokalne kapacitete. Bujanovački bi, na primer, mogli biti iskorišćeni za malobrojnije profile, kao što su učiteljski ili ugostiteljski i turistički, dok bi preševski mogli poslužiti razvoju većih studijskih programa vezanih za bankarstvo, menadžment, tehnologiju, mašinstvo, poljoprivredu i, eventualno, pravo i ekonomiju. U terenskom istraživanju pokazalo se da stanovništvo ima dobru volju, a

sprovedenje će zavisiti prvenstveno od dobrog planiranja i koordinacije između nosilaca projekta i lokalnih zajednica.

5c. Administrativni i informacijski kapaciteti

Kada su administrativni kapaciteti u pitanju, važno je osigurati postojanje funkcionalne i pristupačne administracije, naročito studentske službe, čiji rad mora da bude organizovan na jezicima zajednica koje pohađaju visoko obrazovanje. Studentske službe trebalo bi da omogućе ne samo administrativnu, već i savetodavnu podršku studentima, posebno u slučaju da imaju teškoće (finansijske ili drugog tipa) tokom studija.

Isto tako, važno je razviti dobar informacijski sistem dostupan studentima, ali i drugim zainteresovanim licima (potencijalnim studentima, njihovim roditeljima itd). Ovde je, međutim, najvažnije voditi računa o pristupu računarskoj tehnologiji, kao i o nivou informatičke pismenosti studenata i osoblja. Svakako bi trebalo obezbediti računarski centar, gde bi studenti imali besplatan pristup računarima, kao i obuku za korišćenje računara i interneta, naročito u kontekstu akademskih aktivnosti.

Iz ovoga je moguće izvesti zaključak da bi razvoj visokog obrazovanja u Preševu i Bujanovcu trebalo da uzme u obzir ravnomeran razvoj regiona, uz uvažavanje specifičnosti svake od opština. Posebnu pažnju treba obratiti na infrastrukturne kapacitete u vidu lokacije objekta za visoko obrazovanje, kao i u smislu prevoza i obezbeđivanja efikasnog funkcionisanja administrativne i informatičke podrške. Ohrabrujuće je to što lokalne zajednice deluju spremno da podrže ovaj proces i da sarađuju.

V Preliminarni zaključci i preporuke

Zaključak

Iz do sada izloženog, može se zaključiti da razvoj visokog obrazovanja u Preševu i Bujanovcu predstavlja izazovan i zahtevan poduhvat. Brzi i isključujući zaključci nisu poželjni, ali ni mogući, s obzirom na specifičnosti regiona, na različite želje zainteresovanih strana, ali i s obzirom na saglasnost o izraženoj potrebi za razvojem visokog obrazovanja u ovim opštinama i na velika očekivanja, koja iz toga slede. Cilj ove studije i nije da identifikuje jedno dobro rešenje i isključi sva druga, već da razmotri prednosti i mane mogućih rešenja, kako u odnosu na objektivne mogućnosti i ograničenja, tako i u odnosu na želje onih koji će (neposredno ili posredno) biti uključeni u ovaj proces. U zaključku su, zato, ponuđene određene opšte preporuke, a zatim predloženi koraci, odnosno načini da se one ostvare.

1. Proces razvoja visokog obrazovanja u Preševu i Bujanovcu tek počinje. Cilj ove studije je da ocrta osnovne moguće pravce razvoja, a najveći deo daljeg planiranja zavisice od zainteresovanih strana - **Ministarstva prosvete, Koordinacionog tela, akademske zajednice, opštinskih vlasti**, predstavnika **lokalnih zajednica, građanskog društva** i drugih. Saradnja svih zainteresovanih strana u procesu biće od ključnog značaja za njegov uspeh. U tom smislu, moguće je predložiti:

- da zainteresovane strane formiraju radnu grupu (u okviru Ministarstva prosvete ili Koordinacionog tela), čiji bi osnovni zadatak bio da dalje planira i sprovodi razvoj visokog obrazovanja u Preševu i Bujanovcu; pored već navedenih (Ministarstva prosvete, Koordinacionog tela, akademske zajednice, opštinskih vlasti, predstavnika lokalnih zajednica, građanskog društva), bilo bi poželjno da u tom telu učestvuju i međunarodni i domaći eksperti, iz domena razvoja visokog obrazovanja;
  - da bude obezbeđen stalan dijalog između radne grupe, njenih članova i tela koja oni predstavljaju, kao i članova albanske i srpske zajednice na lokalnom nivou (kroz sastanke, forume i diskusije); to je neophodno da bi se osiguralo kontinuirano učešće i aktivnost svih aktera u procesu.
2. Proces razvoja visokog obrazovanja u Preševu i Bujanovcu treba da se odvija u **institucionalnom okviru Republike Srbije**. Ovaj okvir ima mnoge prednosti: omogućava lakšu i bržu integraciju u društvo i na tržište rada i ima više potencijala za podršku studentima tokom studiranja, što studije čini dostupnijim. U ovom smislu, moguće je predložiti:
- da razvoj visokog obrazovanja na teritoriji Preševa i Bujanovca bude u okviru neke **od postojećih visokoškolskih ustanova**, čiji je osnivač Republika Srbija. Pored Univerziteta u Nišu, tu su i Državni univerzitet u Novom Pazaru, Univerzitet u Kragujevcu, ali i univerziteti i fakulteti u Beogradu ili Novom Sadu;
  - da se u ovom procesu vodi računa o pravnim (zakonskim) zahtevima i ograničenjima. Iako bi razvoj visokog obrazovanja u okviru postojeće institucije mogao da skрати proces otvaranja, zakonski propisi podrazumevaju pribavljanje dozvole za rad i akreditacioni proces. Detaljna pravna ekspertiza i ekspertiza akademske zajednice (posebno iskustva u akreditaciji) doprinele bi pronalaženju najbržeg i najjednostavnijeg rešenja za konkretne studijske programe, kada oni budu razvijani.
3. Razvoj visokog obrazovanja u Preševu i Bujanovcu mora da bude **održiv**; studijski programi koji budu razvijani u ovim opštinama treba da zadovolje potrebe tržišta rada, ali i da omogućе pokretanje ekonomskog razvoja. Zbog toga izbor oblasti iz kojih će se izvoditi studijski programi ne treba da bude zasnovan samo na željama potencijalnih korisnika, već i na objektivnim mogućnostima i potrebama. Pored stalnog informisanja o potrebama, neophodno je razvijati doživotno učenje i druge oblike obrazovanja, kako bi se sprečilo „zasićenje“ tržišta rada. U tom smislu, moguće je predložiti:
- razvoj studijskih programa za učitelje i nastavnike srpskog, albanskog i romskog jezika. Ta zanimanja pokazala su se kao deficitarna u regionu, a od velikog su značaja ne samo za razvijanje opštih, već prvenstveno jezičkih kompetencija (znanja, veština i sposobnosti), koje su preduslov za uspešnu komunikaciju među nacionalnim zajednicama. Studijski programi za učitelje mogli bi da budu razvijani u saradnji sa

Učiteljskim fakultetom u Vranju Univerziteta u Nišu, koji je relativno blizu Bujanovca. Razvoj studijskih programa za nastavnike jezika podrazumevao bi saradnju sa nekom od institucija koje imaju studijske programe iz albanskog, s jedne strane, i iz srpskog jezika i književnosti, s druge strane. Prvo je slučaj sa Univerzitetom u Beogradu, drugo sa gotovo svim univerzitetima u Srbiji. Kada je reč o albanskom jeziku i književnosti, moguće je razvijati i zajedničke studijske programe sa institucijom u nekoj od susednih zemalja. Ključna prednost ovakvih studijskih programa je u tome što bi, osim mogućnosti zapošljavanja u školskom sistemu (kao profesori, odnosno nastavnici datog jezika i književnosti), diplomci ovih programa mogli lakše da nađu posao u javnoj upravi i drugim službama u kojima je poznavanje većeg broja jezika velika prednost;

- razvoj studijskih programa iz oblasti prava, ekonomije i informatike, kao oblasti koje razvijaju znanja, sposobnosti i veštine primenljive u širokom opsegu profesija (generičke kompetencije). Posebna potreba iskazana je za pravnicima koji govore i albanski i srpski jezik i koji bi, osim u sudstvu, mogli da rade i u državnoj upravi, odnosno administraciji. Slično tome, oblasti poput ekonomije (naročito smerovi kao bankarstvo i menadžment) i informatike nude kompetencije koje potencijalno mogu biti primenjene, počev od finansijskih institucija do malih i srednjih preduzeća. Poslednja dva programa imaju prednost jer su relativno „univerzalni“, a materijal za nastavu ne mora da bude izričito prilagođen sredini, kao što je slučaj sa pravom;
  - razvoj studijskih programa koji bi mogli da pomognu razvoj potencijala Bujanovca i Preševa, kao što su prehrambena tehnologija, mašinstvo, turizam i ugostiteljstvo i sl. Najvažnije je imati na umu da razvoj ovakvih programa može da se odvija isključivo uz jako partnerstvo sa privrednim sektorom. Razvijati studijske programe iz oblasti namenjenih privredi pre strategije njenog razvoja, ne bi imalo efekta po zapošljavanje. Jako partnerstvo s privredom bilo bi dobra motivacija kako za obrazovni, tako i za privredni sektor. Ove programe moguće je razvijati u sklopu strategija razvoja opština Preševo i Bujanovac;
  - razvoj nastavnog kadra koji bi mogao da odgovori potrebama novih studijskih programa.
4. Razvoj visokog obrazovanja u Preševu i Bujanovcu mora da bude **integrativan**, u smislu razvijanja znanja i kompetencija pripadnika svih zajednica. To podrazumeva razvijanje studijskih programa na srpskom i na albanskom, a idealno i na romskom jeziku. Međutim, paralelno izvođenje nastave na više jezika nije rešenje. Ključno je razvijati zajedničke aktivnosti, od kojih neke mogu biti i na engleskom jeziku, kako bi se omogućila zajednička socijalizacija i međusobna komunikacija pripadnika različitih zajednica. Ove aktivnosti treba da budu usmerene ka razvijanju znanja drugog (i trećeg) jezika, koji se govore u Bujanovcu i Preševu. Svakako je važno obezbediti da pripadnici svih zajednica imaju dobro znanje srpskog jezika, kao zvaničnog, ali i da pripadnici srpske zajednice stiču znanje, prvenstveno albanskog, ali i romskog jezika. To bi olakšalo međusobnu komunikaciju i trebalo bi da poveća šanse za zaposlenje. Pored toga, važno je razvijati i znanje engleskog jezika, kroz moguće zajedničke akademske i neakademske aktivnosti. Važno je, međutim, izbeći razvijanje „paralelnih“ programa na svakom od jezika: visoko obrazovanje u Preševu i Bujanovcu treba da bude što integrisanije, u smislu da se kod studenata razvija zajednička kultura i svest o

pripadništvu istom društvu. Stoga, integracija ne treba da podrazumeva samo otvorenost za pripadnike svih zajednica, već i mogućnost da svi zajedno učestvuju u donošenju odluka i izgradnji budućnosti Preševa i Bujanovca. U tom smislu, moguće je razvijati:

- studijske programe koji uključuju nastavu na srpskom, albanskom, a, bar u nekim slučajevima, i na romskom jeziku. Treba voditi računa o obezbeđivanju zakonskih preduslova za ovakvu vrstu nastave, u okviru statuta institucije koja je nosilac. Pri odlučivanju i izboru nastavnih planova i programa (kurikuluma) treba težiti ka tome da oni budu što sličniji, kako se ne bi razvijali „paralelni“ programi sa malo zajedničkih tačaka. To podrazumeva zajednički razvoj nastavnih planova i programa na svim jezicima nastave, kroz dogovor nastavnog kadra;
  - ljudske resurse - nastavnike, saradnike u nastavi i administrativno osoblje. Ovo je naročito važno zbog preopterećenosti postojećeg nastavnog kadra. U idealnoj varijanti, zaposleni bi trebalo da govore makar dva od tri jezika zajednica u Preševu i Bujanovcu, a tokom istraživanja je ukazano da takvih kadrova ima, pa bi to valjalo dalje istražiti. Ako bi nastavni kadar govorio samo jedan od jezika nastave, predavači na srpskom jeziku mogli bi da budu agažovani sa postojećih visokoškolskih ustanova u Srbiji (uz mogućnost da budu angažovani i novi predavači), a predavači na albanskom preko visokoškolskih ustanova sa nastavom na albanskom iz okolnih zemalja (kao što je to učinio Univerzitet Crne Gore, na osnovu sporazuma sa univerzitetima u Tirani i Skadru). Eventualne predavače na romskom jeziku bilo bi moguće kontaktirati u saradnji sa lokalnim i međunarodnim organizacijama koje se bave pravima Roma. Osim doslednog poštovanja pravnih propisa koji se odnose na gostujuće predavače sa visokoškolskih institucija u zemlji ili inostranstvu, ključno u ovom procesu je razviti dobar saradnički kadar, koji bi mogao da bude iz redova preševskih ili bujanovačkih doktoranata na studijama u Srbiji ili drugim zemljama regiona. Saradnici u nastavi obezbeđuju stalan kontakt sa studentima i pomažu im u procesu studiranja, pa su na određeni način i važniji od profesora i nastavnika. Ulaganjem u saradnike u nastavi, istovremeno bi se obezbedio i stalan priliv mladog nastavnog kadra.
  - učenje drugog ili trećeg jezika zajednice, kao fakultativno ili obavezno. Tako bi se osigurao razvoj jezičkih kompetencija, ali i mogućnost komunikacije između pripadnika različitih zajednica;
  - razvoj zajedničkih aktivnosti za sve studente, nezavisno od toga da li se radi o akademskim (npr. predavanja gostujućih profesora) ili neakademskim aktivnostima (sportske aktivnosti, studentske organizacije i klubovi, žurke...). Na ovaj način podstakla bi se neformalna integracija studenata.
5. Razvoj visokog obrazovanja u Preševu i Bujanovcu mora da vodi računa o **socijalnoj dimenziji** obrazovanja. To znači da posebnu pažnju treba posvetiti mogućnostima pristupa obrazovanju marginalizovanih i osetljivih grupa (žene/devojke, Romi, osobe sa posebnim potrebama). Cilj visokog obrazovanja nije samo ekonomski razvoj, već i da, zajedno sa ostalim nivoima obrazovanja, doprinese aktivnom učešću u društvenom životu i donošenju odluka od važnosti za zajednicu. U tom smislu, razvoj visokog

obrazovanja treba da doprinosi osposobljenosti za rad, ali i širim društvenim kompetencijama (znanjima, veštinama i sposobnostima), kao što su sposobnost kritičkog mišljenja i sagledavanja problema, briga o sebi i drugima i učešće u donošenju odluka. U ovom smislu, moguće je razvijati:

- programe promocije visokog obrazovanja u Preševu i Bujanovcu, koji će biti usmereni direktno na osetljive grupe. Ovi programi, prvenstveno, treba da omoguće adekvatno informisanje osetljivih grupa i mogućnost da biraju studijske programe;
- programe podrške marginalizovanim i osetljivim grupama u pristupu i sticanju visokog obrazovanja, bilo kroz postojanje kvota, kroz podršku tokom studija (jednokratna novčana pomoć, savetovanje) ili stipendija koje neće nužno biti zasnovane na zaslugama, već na potrebama (*merit-based vs. needs-based*). Ovakve programe podrške moguće je razvijati na nivou države, opština, kao i u saradnji sa međunarodnim organizacijama;
- elemente nastavnog procesa i studentskog života koji će biti usmereni na razvoj kritičkog mišljenja, studentsku participaciju, dobrovoljni ili dobrotvorni rad, bolju brigu o sebi i drugima itd. Ovo se može ostvarivati kroz radionice, debate, diskusije, rad studentskih organizacija i klubova, akcije i sl. Ključno je da bi ovakva vrsta aktivnosti podstakla integraciju studenata i omogućila njihov aktivni doprinos okolini i zajednici kojoj pripadaju, jer bi te aktivnosti mogle da budu namenjene zajednici široj od akademske. Na ovaj način, visoko obrazovanje u Preševu i Bujanovcu moglo bi da postane integralni deo zajednice, koji joj doprinosi i razvija se zajedno sa njom.

Opšti zaključak je da razvoj visokog obrazovanja u Preševu i Bujanovcu nosi veliki potencijal, ne samo u smislu privrednog i ekonomskog razvoja ovog regiona, već u smislu razvoja društvene integracije i boljeg kvaliteta života, što je možda i važnije. Stoga, ovom procesu treba pristupiti pažljivo, uz razmatranje potreba i mogućnosti regiona i svih zainteresovanih strana. Jedino na ovaj način će visoko obrazovanje u Preševu i Bujanovcu moći da ostvari cilj – zajedničku i bolju budućnost za sve građane.